

DOI: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2018.2\(52\).63-74](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2018.2(52).63-74)
УДК 631.147:631.16

Милованов Є.В.

РЕГІОНАЛЬНА ПІДТРИМКА ОРГАНІЧНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА У СВІТІ

Розглянуто основні підходи до регіональної підтримки органічного сільського господарства розвинених та інших країн світу з метою формування вітчизняної політики стимулювання розвитку органічної сфери на регіональному рівні. Визначено важливість комплексного підходу із залученням як державних органів влади, так і регіональних владних структур до формування ефективної системи підтримки органічного агровиробництва нашої країни. Сформовано основні напрями вітчизняної регіональної підтримки органічного виробництва з метою створення дієвого механізму стимулювання та підтримки органічного сектору України.

Ключові слова: регіональна підтримка, органічне виробництво, сільськогосподарська продукція, органічний сектор, міжнародний досвід

Постановка проблеми. Світовий органічний сектор протягом останніх десятиліть вражає своїми темпами розвитку та масштабами залучення сільськогосподарських виробників. Поряд із стагнацією або низькими темпами розвитку конвенційного агровиробництва у більшості країн світу, органік продовжує дивувати динамічними показниками та все більше звертає на себе увагу як звичайних споживачів, так і представників громадських організацій, бізнесу та державних органів влади усіх рівнів.

Стрімкий розвиток органіку пов'язаний із чисельними економічними, соціальними та екологічними перевагами органічної сільськогосподарської продукції перед конвенційною, що все частіше змушує керівництво багатьох країн переглядати свої політики, стратегії та програми розвитку з метою досягнення сталості та збалансованості. Тому, все частіше державні та регіональні органи влади, особливо розвинених країн світу, намагаються підвищувати рівень підтримки органічного сектору для максимального використання його переваг з метою покращення здоров'я населення та навколишнього середовища, гармонійного розвитку сільських територій та забезпечення продовольчої безпеки.

Державні органи влади, як свідчить історичний досвід, не завжди вчасно та адекватно реагують на актуальні тенденції розвитку міжнародних ринків, що часто заважає країні зайняти важливі ніші на новостворених ринках чи їх сегментах. Досить часто ініціативність представників регіональних органів влади дає відчутний поштовх на шляху освоєння нових ринків та перспективних методів господарюван-

ня. Органічний ринок не є винятком, оскільки регіональна підтримка органічних виробників є надзвичайно важливим елементом формування системи стимулювання розвитку органічного сектору країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики регіональної підтримки виробництва органічної продукції займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці як М. П. Мартинюк [2], О. М. Маслак [3], Б. Четрі [9], Х. Віллер, Дж. Лерно [20], Х. Ніберг, Х. Кунерт [13], І. Урбан, Б. Хубер [5] та інші. Незважаючи на значний науковий внесок вище перелічених науковців та практиків, питання регіональної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва потребує подальших досліджень та актуалізації поглядів з метою їх впровадження в умовах вітчизняних реалій.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є вивчення найкращих світових практик регіональної підтримки органічного виробництва для використання у вітчизняних умовах становлення та розвитку органічного сектору країни.

Опис основного матеріалу дослідження. Успіхи світових країн-лідерів з органічного виробництва не в останню чергу пояснюються продуманою та своєчасною фінансовою, організаційною та політичною підтримкою з боку органів влади. Варто зауважити, що більшість провідних країн світу поєднують державну та регіональну підтримку органічного сектору, розуміючи важливість системного підходу на кожному рівні управління в країні.

Історичний досвід розвитку органічного сектору демонструє яскраві приклади органічних ініціатив регіональних органів влади, завдяки яким окремі адміністративно-територіальні

одиниці не лише досягли значних успіхів у розвитку органіку, але й стали прикладом для інших регіонів та вийшли на міжнародний рівень економічної співпраці. Для розуміння основних методів та підходів у вирішенні питання регіональної підтримки органічного сільського господарства, проаналізуємо досвід провідних країн світу у даному питанні.

США вже багато років є лідером у розвитку органічної сфери серед інших країн світу. Ринок органічної продукції Сполучених Штатів Америки є найбільшим у світі вже протягом багатьох років і досягнув рівня 38,9 млрд. дол. США за підсумками 2016 р. [20, с. 69]. Високий рівень поінформованості американського суспільства про переваги органічних продуктів та бажання вживати здорову, вільну від штучної хімії продукцію стимулювали майже щорічне двозначне зростання споживчого попиту на органік в США починаючи з 1990-х років. Органічні продукти сьогодні можна придбати у 3 з 4 американських продуктових магазинів, особливо у категоріях фруктів, овочів, молочних продуктів та птиці.

На площі у 2,03 млн га органічних земель (4 місце у світі) на кінець 2016 р. господарювали 14217 сертифікованих органічних виробників [20, с. 40, 65]. Органічні продажі у США за той же період склали понад 4% від загального обсягу продажів харчових продуктів, хоча органічні продукти мають значно більшу частку в деяких категоріях [6].

У попередніх дослідженнях було зазначено, що політика підтримки розвитку органічного сектору країни урядом США характеризується досить високим рівнем уваги до органіку та диференціацією напрямів фінансової підтримки. Показовим є також включення органічного виробництва у основний сільськогосподарський закон країни із закріпленням конкретних обсягів фінансування. Зауважимо також, що федеративна політична система країни дає можливість окремим штатам здійснювати свою регіональну політику підтримки органічного виробництва [4].

Політика розвитку сільськогосподарського сектору економіки Сполучених Штатів реалізується через основний закон – Сільськогосподарський білль, який затверджується кожні 5 років. Але, органи влади окремих штатів надають фінансову, політичну та організаційну підтримку органічному сектору з огляду на рівень розвитку органічного виробництва у штаті та рівень підтримки органічного руху громадськістю.

Так, продажі органічної сільськогосподарської продукції штату Каліфорнія у 2017 р. становили 2,9 млрд дол. США, що вже протягом багатьох

років позиціонує регіон як лідера серед інших штатів за даним показником. Штат займав також перше місце в країні як за площею органічних сільськогосподарських угідь у 2016 р. (278,4 тис. га), так і за кількістю органічних сільськогосподарських виробників (2713 господарств). Зазначимо, що органічні площі Каліфорнії збільшувались в середньому на 13% щорічно протягом останніх 20 років. Органічні підприємства, крім того, забезпечували у 2016 р. понад 300 тис. робочих місць у штаті [12].

У Каліфорнії існує сильний органічний сектор, дуже активний органічний рух та високий рівень його політичної підтримки. Делегація Каліфорнії у Конгресі та Палаті представників успішно відстоювала органічні пріоритети у багатьох законопроектах, державних та регіональних програмах розвитку. У квітні 2018 р. 110 органічних виробників та переробників усіх масштабів і типів з усієї Каліфорнії підписали лист сенаторам від їх штату із проханням підтримати органічні пріоритети у Сільськогосподарському біллі 2018 р. [12].

Органічні пріоритети для Сільськогосподарського білля 2018 р., зазначені у листі, включають підтримку Національної ради з органічних стандартів, фінансування витрат у рамках Національної програми органічної сертифікації, встановлення базового фінансування органічних досліджень, зміцнення Національної органічної програми (NOP) USDA та захист звітності та даних щодо цін на органічну сільськогосподарську продукцію.

Даний лист був ініційований CCOF (California Certified Organic Farmers) – неприбутковою організацією, що заснована у Каліфорнії понад 40 років тому та визнана на міжнародному рівні. CCOF сприяє органічному сільському господарству для здорового світу. Вони виступають, від імені своїх членів, за органічну політику, підтримують зростання органіку завдяки освіті та грантам, а також забезпечують персональну та доступну органічну сертифікацію.

Варто зазначити, що Каліфорнія наразі є єдиним штатом у США із власною органічною програмою у рамках штату.

Органічна програма штату Каліфорнія (CASOP) відповідальна за виконання Закону про виробництво органічних продуктів харчування 1990 р. та Каліфорнійського закону про органічні продукти 2003 р. CASOP спільно з Каліфорнійським департаментом продовольства та сільського господарства (CDFA) для органічних виробників та Департаментом громадського здоров'я Каліфорнії (CDPH) для оброблених органічних продуктів, здійснює нагляд за виробничими та переробними

операціями, а також контроль за органічним збутом у межах штату [10].

Отже, Каліфорнія є досить показовим регіоном у питанні комплексного підходу до регіональної підтримки органічного сектору не лише для США, а й для інших країн. Активна громадськість, об'єднана органічна спільнота, визнана на державному та міжнародному рівні, сильна політична підтримка з боку регіональних органів влади дали можливість отримати синергетичний ефект та вивести каліфорнійських регіон у лідери органічного розвитку в країні.

Варто зауважити, що Каліфорнія – не єдиний штат США, який активно розвиває органічний сектор на регіональному рівні. Чи не в кожному штаті створені регіональні асоціації, спілки та інші неурядові організації, які ставлять за мету розвиток та популяризацію органічного руху в Сполучених Штатах. Рівень підтримки з боку органів влади, звичайно, варіюється, але у більшості випадків залежить від активності громадськості та рівня розвитку сільськогосподарського сектору економіки штату.

Органічний сектор сусідньої до США Канади продовжує теж активно розвиватися. Органічний ринок Канади зріс із 3,69 млрд дол. США у 2015 р. до 4,24 млрд дол. США у 2017 р. Канадські фермери останніми роками все частіше переходять на органічні практики. У період з 2015 по 2016 рр. кількість органічних земель збільшилася з 988 тис. га до 1,1 млн га. 2,2 % фермерських господарств у Канаді зараз сертифіковані як органічні, або у перехідному періоді, збільшившись із 2011 р. на 0,2%. Зауважимо, що за період з 2011 по 2016 рр. кількість фермерських господарств по всій Канаді скоротилася на 5,9%, а кількість органічних господарств зросла на 4,1% [20, с. 290].

Тобто, кількість виробників, переробників та площі зростають по всій Канаді, але внутрішнє виробництво все ще не відповідає споживчому попиту на органічні товари, які можуть бути вирощені або перероблені у Канаді. З цієї причини органічна індустрія рекомендує уряду підтримати програми переходу на органічне агровиробництво, щоб заохотити більше фермерів до органічних практик.

Програми підтримки органічних виробників та заохочення інших до переходу на органічне виробництво в Канаді почали активно розвиватись останніми роками, оскільки все більш гостро стала проблема задоволення внутрішнього попиту. Крім ключової федеральної програми підтримки органічного сектору Organic Science Cluster (OSC), канадські провінції допомагають власним фермерам і на регіонально-

му рівні.

Підтримка органічного виробництва на рівні канадських провінцій досить різноманітна, а деякі з них проводять більш послідовну та системну політику підтримки, ніж інші.

Франкомовна провінція Квебек керується низкою державних програм, спрямованих безпосередньо на збільшення органічного виробництва та підтримку нових фермерів. Квебекська стратегія органічного розвитку (Organic Growth Strategy) містить безліч програм підтримки, включаючи початкові гранти та дешеві позики для підтримки нових учасників органічного сільського господарства та молодих фермерів. "Appui financier à la relève agricole" (Програма фінансової підтримки фермерів-початківців) створена для інвестицій у молодих фермерів (18-40 років), які переходять на органічну практику або створюють нову ферму. Іншою помітною програмою є ініціатива "Prairie Organic Grain Initiative" (POGI), яка заохочує звичайних виробників зерна та олійних культур до переходу на органічне виробництво. Фінансування POGI використовується для ініціатив в Альберті, Саскачевані, Манітобі та частинах Британської Колумбії. Вона діє за рахунок державних коштів за підтримки приватного капіталу від органічних виробників [18, с. 10].

Усі регіони, крім Нової Шотландії, Нью-Брансвік, Ньюфаундленд і Територій, надають органічним виробникам можливість страхування врожаю. Страхування органічного врожаю є важливим, оскільки воно компенсує фермерам кошти, що відображають премії з органічних цін. Саскачеван має найбільш масштабну програму зі страхування, що охоплює всі основні польові культури. Британська Колумбія пропонує органічне страхування для садівників. Компанія AgriCrop з Онтаріо пропонує страхування деяких органічних сільськогосподарських культур, включаючи посіви кукурудзи, сої та пшениці.

Регіональні політики підтримки органічного сектору Канади включають також інвестиції у локальні ринки, сприяння експорту та підтримку збільшення потенціалу ланцюжків поставок для органічного виробництва.

Британська Колумбія, Манітоба та Квебек вирізняються найкращою підтримкою ринків. Місцева програма Британської Колумбії не є спеціальною для органіки, але створює синергію, яка залучає багато органічних виробників. Манітоба виділяє кадрові ресурси для розвитку органічної націнки та підтримки виробників та операторів шляхом збору даних, дослідження та програмування. Квебек і Острів Принца Едварда також мають свої програми фінансування для під-

тримки та розвитку органічного ринку [18, с. 10].

Отже, кожна провінція Канади виконувати свою роль у підтримці органічного сектору, намагаючись скористатись його потенціалом для розвитку економіки, здоров'я та покращення навколишнього середовища в країні. Канада займає п'яте місце в світі за величиною органічного ринку і стикається зі зростаючою конкуренцією з боку інших міжнародних органічних секторів. Канадці поєднують державну та регіональну підтримку для виведення країни у світові лідером у цьому інноваційному та стабільному секторі.

Поглянемо на Європу. Британський органічний ринок у 2017 р. сягнув розміру у 3 млрд дол. США, збільшившись на 6% у порівнянні з попереднім роком. За даними британської Soil Association стійкий ріст органічного ринку спостерігається протягом останніх 6 років, і сьогодні органік займає 1,5% від загального ринку харчових продуктів у Великій Британії. Площі під органіком у 2016 р. становили 490 тис. га, що

складало 2,9% від загальної площі сільськогосподарських угідь країни. У цьому ж році в країні налічувалось 3402 сертифікованих органічних виробників, 2969 – переробників та 135 – імпортерів.

Адміністративно-політичний устрій Великої Британії також дає можливість формувати систему підтримки органічного сільського господарства на різних рівнях державного управління.

Так, на сьогоднішній день уряд Англії гарантує фінансову підтримку фермерів у перехідному періоді та стимулювання органічних ферм через Систему управління сільськими територіями. Фінансування перехідного періоду та систем органічного менеджменту здійснюється першочергово, а решта фінансування через Систему є конкурентною, і органічні фермери повинні довести необхідність фінансової підтримки. На сьогоднішній день органічні фермери Англії мають можливість отримати наступні види фінансової підтримки через Систему управління сільськими територіями:

Таблиця 1

Види та розміри фінансової підтримки органічних виробників в Англії*

	Система органічного менеджменту, дол. США/га/рік	Перехідний період, дол. США/га/рік
Покращені постійні пасовища	54	102
Непокращені постійні пасовища	27	68
Земля під сівозмінами	88	237
Земля для садівництва	271	542
Найбільш конкурентні фрукти	406	610
Закриті пасовища	11	-

*Джерело: [15, с. 10].

Перехідний період, як правило, оплачується одразу на два роки, а для плодового садівництва ця підтримка становить три роки. Органічні фермери можуть робити запит на додаткові варіанти фінансової допомоги, наприклад для додаткових заходів зі збереження природного середовища. Система не дозволяє поєднувати варіантам фінансування для тих самих площ, натомість заохочується вибір різноманітних варіантів, де вони найкраще відповідають цілям природоохоронного управління та пріоритетним середовищам і видам.

Поряд із англійською системою підтримки органічного сільського господарства уряд Уельсу у 2012 р. об'єднав усі системи спрямовані на стале землекористування, боротьбу зі зміною клімату, покращення управління водними ресурсами та

підтримання та покращення біорізноманіття в одну комплексну програму – Glastir.

Glastir Organic була однією з перших нових систем підтримки у рамках нової Програми розвитку сільських територій Уельсу на 2014-2020 рр. Glastir Organic замінила всі попередні схеми підтримки органіку в Уельсі. Вона відкрита для фермерів та виробників, які бажають перейти на органічне виробництво.

Мінімальна площа земельної ділянки, на яку подається заявка, становить 3 га. Є максимальні обмеження у 400 га для орних земель і 20 га для садівництва, фруктів і плодів. Строк дії договору – 5 років, а земля повинна бути постійно сертифікована як органічна за цей час. Кожен фермер повинен мати органічний бізнес-план, який потрібно подати до урядових органів

Уельсу, що має включати: план органічного землеробства – кількість худоби та перелік сільськогосподарських культур, план охорони здоров'я тварин, план сівозмін, план боротьби із

хворобами культур, майбутній план розвитку [14].

Програма Glastir Organic передбачає наступні вибрати органічним фермерам (табл. 2).

Таблиця 2

Виплати органічним фермерам Уельсу в рамках програми Glastir Organic*

	Перехідний період, дол. США/га	Органічна підтримка, дол. США/га
Садівництво	813	542
Закриті пасовища	176	88
Відкриті пасовища	20	20

*Джерело: [14].

Крім того, програмою передбачено фінансову підтримку витрат на сертифікацію до 675 дол. США на один договір сертифікації.

Уельс, станом на 2017 р., мав найбільші площі органічних земель у Великій Британії. Програма Glastir Organic розроблена з метою підвищення рівня органічного сільського господарства навіть у таких галузях, як садівництво та молочне тваринництво, де існує потенціал для розширення внутрішнього ринку.

Колишня британська колонія, Індія відіграє одну з ключових ролей на азійському органічному ринку. Маючи давні сільськогосподарські традиції та надзвичайно серйозні наслідки надмірної хімізації аграрної сфери, Індія зробила досить рішучі кроки на шляху до зміцнення органічного сільськогосподарського потенціалу країни. Особливу роль при цьому відіграли органічні ініціативи на регіональному рівні.

Загалом Індія займала перше місце у світі по кількості сертифікованих органічних виробників – 835 тис. станом на кінець 2016 р. У тому ж році вони займались органічним сільським господарством на 1,49 млн га (9 місце у світі), що було на 0,3 млн га більше ніж у попередньому році. Крім того, Індія мала одну з найбільших у світі площ під органічними дикоросами – 4,22 млн га (3 місце після Фінляндії та Замбії). Також, у країні налічувалось 699 операторів та 669 експортерів органічної продукції [20, с. 23, 48, 56, 63, 83].

Яскравим прикладом послідовної та системної підтримки органічного виробництва на регіональному рівні в Індії є штат Сіккім у гірському регіоні у східній Індії, яка зараз є на 100% органічним регіоном країни, де взагалі не використовуються хімічні пестициди або мінеральні добрива та ГМО. Як і велике число інших успішних починань, у Сіккімі все розпочиналось з малого та вимагало часу, але світ

органіку надихає та пропонує значні переваги для людського здоров'я, навколишнього середовища, клімату та тварин.

У 2003 р., завдяки хімічно інтенсивним методам ведення сільського господарства, виробництво харчових продуктів у цьому гімалайському штаті зіткнулося з серйозними проблемами навколишнього середовища та здоров'я населення. У відповідь на цей виклик, Головний міністр штату Сіккім Паван Чамлінг оголосив про своє стратегічне бачення, що Сіккім має стати першим органічним штатом Індії [19].

Через дванадцять років, наприкінці 2015 р., усі ферми Сіккіму були сертифіковані як органічні незалежним органом сертифікації. 18 січня 2016 р. на органічному фестивалі "Сіккім" прем'єр-міністр Індії оголосив штат повністю органічним [19].

Механізм повного переходу сільськогосподарської сфери на органічні методи господарювання в індійській провінції передбачав одноосібне загальне керівництво цим процесом міністром Чамлінгом, який був переобраний на цю посаду п'ять разів поспіль. Уряд дав фермерам можливість та час підготуватися до змін та підтримку на всіх етапах. У штаті поступово заборонили хімічні пестициди та синтетичні добрива. Законодавство було доволі жорстким, передбачало високі штрафи та, навіть, можливість ув'язнення для порушників.

Проект переходу усього штату на органік отримав назву Sikkim Organic Mission. Уряд штату дійсно чітко визначив свою місію та наміри, завдяки чому отримав суцільну підтримку фермерів та суспільства. Мільйони індійських глядачів мали можливість ознайомитися із проектом через популярне ток-шоу в 2012 р. [19].

Важливим кроком було додавання органічного землеробства як предмета у школі. Фермери відвідували необхідні тренінги з органічного землеробства, організовані органічними

експертами та вченими. Вони швидко почали використовувати природні альтернативи, такі як компост і гній, із додаванням перемеленої лиштви та сухих трав. Були популяризовані різні технології корінних народів, такі як феромонні пастки для боротьби з фруктовими мухами, біопестициди та біологічні добрива.

Уряд Сіккіму допоміг фермерам зробити більш доступними органічні насіння та добрива, також продавати вироблену продукцію і, навіть, відправив деяких фермерів за кордон для підвищення кваліфікації.

В уряді відзначають, що перехід Сіккіму на органічне сільське господарство сприяв покращенню здоров'я населення та навколишнього середовища у цьому регіоні. Це також добре відобразилося на економіці регіону. Туристичний потік у цьому районі постійно збільшується і приносить більше доходів. Гості

можуть зупинитися в органічних селах, де можливо насолодитися чудовою природною красою та скуштувати свіжі, органічні страви. Спеціально створені урядом органічні роздрібні магазини в Нью-Делі пропонують різноманітні бобові, рис, апельсини, мандарини, імбир, кардамон і куркума. Заплановано створення ще більшої кількості магазинів для інших великих міст. Завдяки збільшенню попиту на органічну продукцію Сіккіму, фермери зараз заробляють на 20% більше [19].

Важливим досягненням уряду та громади штату Сіккім в їх органічному поступі є відчутне підвищення доходів домогосподарств провінції після переходу на органічне господарювання. У таблиці 3 наведено порівняльний аналіз доходів деяких індійських сімей до і після переходу на органічне сільське господарство.

Як бачимо з наведених даних, кількість

Таблиця 3

Порівняння доходів досліджуваних груп індійських домогосподарств до та після приєднання до органічних проектів Сіккім*

№	Місячний дохід (у рупіях)	Кількість перед приєднанням	Кількість після приєднання
1	0-5000	51	23
2	5000-10000	19	36
3	10000-15000	4	7
4	15000-20000	0	4
5	20000-25000	0	4
	Всього	74	74

*Джерело: [9, с. 28]

домогосподарств із доходом до 5000 рупій зменшилась на 55% після приєднання до органічних проектів. Натомість відбулось значне збільшення кількості домогосподарств з більшими доходами. Тобто, відбулось значне

збільшення доходів домогосподарств досліджуваної вибірки.

Аналогічним чином досліджувались зміни у банківських заощадженнях аналізованої вибірки домогосподарств (табл. 4).

Таблиця 4

Порівняння змін у банківських заощадженнях досліджуваних груп індійських сімей до та після вступу до групи*

Обсяги заощаджень (у рупіях)	Кількість перед приєднанням	Кількість після приєднання
0-1000	56	18
1000-2000	12	20
2000-3000	3	16
3000-4000	3	9
4000-5000	0	3
5000-6000	0	1
6000-7000	0	7
Всього	74	74

*Джерело: [9, с. 30]

Аналіз вищенаведених даних дає можливість зробити висновок про збільшення банківських заощаджень досліджуваної вибірки домогосподарств.

Отже, перехід на органічні методи ведення сільського господарства досліджуваної вибірки із 74 домогосподарств свідчить про підвищення економічної ефективності їх органічного агровиробництва та відчутне покращення

фінансового добробуту органічних фермерів штату Сіккім. Інші дослідження також свідчать, що після прийняття органічних методів ведення сільського господарства у виробничо-побутовій сфері життя фермерів відбуваються істотні зміни соціально-економічного характеру. Зростаючий попит та пропозиція органічних продуктів істотно впливають на поліпшення життєвого рівня, розвиток інфраструктури, поліпшення здоров'я, кращу згуртованість серед людей у селі та суспільстві загалом.

Успіх Сіккім став позитивним прикладом для багатьох регіонів країни. Індійські штати, включаючи Кералу, Мізорам та Аруначал-Прадеш, вже працюють над тим, щоб наслідувати досвід Сіккім і стати органічними. В країні, де все ще використовуються заборонені у більш ніж 67 країнах світу пестициди, будь-яке поширення органічного сільського господарства, за словами представників уряду, призведе лише до позитивних змін [19]. У червні 2017 р. уряд індійського штату Ассам виділив 10 кластерів у дев'яти округах на північному сході Індії, для реалізації проекту Mission Organic Value Chain Development (MOVCD) із централізованим управлінням. Чиновники штату розповіли, що метою проекту є охоплення 5 тис. га сільськогосподарських угідь та 5000 фермерів у дев'яти округах, де можливе органічне сільське господарство: Голагат, Налбари, Кокрадхар, Камруп Метро, Сонітпур, Медулі, Дхемай, Качар і Чіранг [11].

Проект MOVCD Міністерства сільського господарства та фермерства був розроблений у рамках 12-го плану на 2012-2017 рр. для розвитку органічного потенціалу у північно-східному регіоні. Основними завданнями були: розробка конкретного товарно-збутового ланцюга органічної продукції, заповнення прогалин на ринку органічної сільськогосподарської продукції, підвищення збору дикорослих культур, розвиток органічного тваринництва, переробки та реалізації органічної сільськогосподарської продукції. Це було досягнуто шляхом розробки кластерів органічних виробництв для сільськогосподарських культур, з необхідною інфраструктурою, технічною та фінансовою підтримкою шляхом сприяння партнерству між фермерами та органічним бізнесом. Проект мав на меті допомогти фермерам шляхом створення сприятливих умов для ініціатив та програм розвитку, а також шляхом підвищення рівня доступу до ринків та створення продуктивних для цього регіону [11].

Німеччина є країною, де зароджувалося біодинамічне землеробство та органічно-біологічні методи сільського господарства.

Розуміння важливості розвитку даного напрямку аграрного розвитку та переваг для економіки, екології та соціуму в Німеччині спричинили значну увагу та підтримку органіку в країні на рівні держави та федеральних земель.

Загалом наприкінці 2016 р. у Німеччині функціонувало 27132 органічних виробничих господарств, а органічне землеробство було поширене на 1,25 млн га сільськогосподарських земель. Вони становили відповідно 9,9% всіх господарств, а органічна площа – близько 7,5% від загальної кількості сільськогосподарських угідь. Зазначимо, що у 2016 р. у країні відбулось одне з найшвидших збільшень органічної площі у світі – на 162,5 тис. га. Кількість німецьких органічних операторів у 2016 р. становила 14501, імпортерів – 1598, а експортерів – 787. Органічний ринок Німеччини є одним з найбільших у світі (друге місце після США) і становив 9,5 млрд євро у 2016 р. На душу населення цей показник становив 116 євро [20, с. 21, 39, 44, 48, 63, 69].

У Німеччині впровадження та підтримка органічного сільського господарства здійснюється за рахунок коштів ЄС, державного уряду та урядів федеральних земель. Фінансову підтримку органічного сільського господарства в Німеччині започатковано з 1989 р. З 1994 р. була впроваджена підтримка на рівні федеральних земель в рамках Програм розвитку сільської місцевості земель для розвитку села (RDPs).

Кожна федеральна земля розробила свою власну програму підтримки органічного сільського господарства та має можливість регулювати обсяги фінансування. Саме тому існуючі відмінності у обсягах і напрямках підтримки на рівні федеральних земель, пояснюється тим, що значна частина заходів структурної та агро-екологічної політики підпадає під їх юрисдикцію.

Державний уряд бере участь лише у тих заходах, які фінансуються в рамках "Спільного завдання щодо вдосконалення сільськогосподарської структури та захисту берегової зони" (GAK). У цьому контексті найбільш важливими є наступні заходи: сприяння розвитку ринку та місцевості (включаючи практику органічного землеробства); заохочення переробки та реалізації органічних сільськогосподарських продуктів; підтримка у сфері структурних вдосконалень ринку, а також сприяння інвестиціям у сільське господарство. Державний уряд фінансує ці заходи, якщо вони виконуються федеральними землями у відповідності з принципами GAK. Незважаючи на те, що уряди країн можуть розробляти заходи поза рамками GAK, наслідком використання

цього варіанту є втрата федерального співфінансування.

Щодо структури фінансування, то національні фонди фінансуються у розмірі 60:40 державним урядом та федеральним землями. Максимальний розмір внеску в ЄС становить 75% від можливих державних видатків (85% в менш розвинутих регіонах та у найвіддаленіших регіонах) відповідно Регламенту (ЄС) № 305/2013 [16].

У 2016 р. в рамках другої частини CAP на фінансування вищезгаданих програм було виділено та перерозподілено з Першої частини CAP приблизно 226-231 млн євро для федеральних урядів. Відповідно до рішення, прийнятого Конференцією міністрів сільського господарства федеральних земель 4 листопада 2013 р., кошти, переведені з Першої на Другу частину, повинні використовуватися лише для сприяння сталому сільському господарству, особливо для розвитку пасовищ, заходів захисту кліматичних змін та агроекологічних заходів на місцевому рівні, для покращення методів розведення та утримання худоби та добробуту тварин, органічного сільського господарства та компенсаційні виплати для природно менш сприятливих регіонів [16].

З 2015 р. обсяги підтримки в рамках ГАК становлять 250 євро на гектар ріллі та пасовищ для господарств, які переходять на органік, та 210 євро за гектар для органічних господарств з метою їх підтримки. Це більше на 19% для впровадження та на 24% для технічного обслуговування у порівнянні з 2013 р. Фермери можуть отримати додаткові 50 євро на гектар, максимум 600 євро на одне господарство [16].

Федеральні землі можуть збільшувати або зменшувати суми фінансування до 30%. Премії встановлюються землями, у межах своєї компетенції для здійснення заходів ГАК, в залежності від політичних пріоритетів та наявних коштів у фондах земельного бюджету.

Таким чином, Німеччина досить ефективно використовує диференційований підхід у питанні підтримки органічного сільського господарства спираючись на європейське законодавство та спільні із країнами-членами ЄС програми розвитку. Комплексний підхід до фінансової підтримки органіку через спільну державну та федеральну земельну політику, яка спирається на фонди підтримки ЄС, вивели країну на досить високий рівень розвитку органічного сільського господарства та у лідери органічного ринку в та Цюрих виплачують субсидії на 1 га використаних земель. Крім згаданого, швейцарські кантони підтримують окремі проекти розвитку.

Європі. Досить вагомим фактором у питанні розвитку органічного сектору країни вважаємо можливість прийняття рішень щодо збільшення підтримки на рівні федеральних земель, оскільки досвід показує важливість можливості розпорядження коштами на регіональному рівні.

Швейцарія не лише має розвинений органічний сектор та є світовим лідером зі споживання органічної продукції на душу населення, але й активно підтримує становлення та розвиток органічного ринку у багатьох країнах, в т.ч. і в Україні.

Швейцарські сільськогосподарські угіддя складають 5% території, що ледве більше 1 млн га. Значна частина решти території держави – це гори або ліс. Із цієї площі приблизно 142 тис. га (13,5%) задіяно під органічним сільським господарством. Частка сертифікованих органічних земель дуже сильно відрізняється в розрізі кантонів [17].

У кантоні Аппенцель-Іннерроден найменше поширене органічне виробництво (5,2%), а найбільше органічних угідь у Граубундені (63%). Серед інших кантонів: у Женеві – 7,8%, Во – 6,3%, Вале – 18,6%, Берн – 11,2%, Базель-Сіті – 27,0% та Цюрих – 11,4% [17].

Середній розмір фермерського господарства у Швейцарії у 2016 р. становив 20,1 га. Органічні господарства у середньому господарювали на площі 22,4 га, а не органічні – в середньому на 19,8 га [17].

Зважаючи на той факт, що у цій країні ніколи не існувало офіційного національного плану дій щодо розвитку органічного сектору, країна, тим не менш, має надзвичайно розвинений органічний сектор. Регіональна підтримка розвитку органічного сектору у Швейцарії ґрунтується на формуванні аграрної політики на рівні кантонів та розвитку програм підтримки органічного сектору у країні.

Так, у 2017 р. 6 із 26 кантонів у різний спосіб фінансово підтримували господарства на час перехідного періоду. Ці кантони включили підтримку органічного сільського господарства у відповідні програми розвитку кантонів. Кантон Базель-Ланд надавав одноразовий внесок у розмірі до 20 000 швейцарських франків на одне господарство, у кантоні Граубунден цей внесок становив 1 000 шв.фр., у кантоні Золотурн – 8 000 шв.фр., у кантоні Цюрих – 2 000 шв.фр. Окрім основної підтримки, кантони Золотурн, Швіц, Урі

Отже, держава відіграє переважно другорядну роль у питанні підтримки розвитку органічного сектору країни. На першому плані у даному питанні регіональна підтримка на рівні кантонів

та активні організації органічних фермерів. У більшості регіонів питання стимулювання органічного сільського господарства розглядається в рамках комплексних програм підтримки та розвитку сільськогосподарської галузі та, вже протягом багатьох років, є їх невід'ємною частиною.

Таким чином, регіональна підтримка органічного сільського господарства є одним з ключових факторів активного зростання обсягів виробництва, ринку та споживання органічної продукції у розвинених країнах Європи і світу. Поряд із державними організаційними та фінансовими методами стимулювання та розвитку органічного сектору, регіональні ініціативи є важливою, а іноді і ключовою, рушійною силою на шляху до сталого розвитку аграрної галузі багатьох країн. Саме регіональна активність органічної спільноти не лише є прикладом для наслідування, але створює синергетичний ефект разом із послідовною та дієвою державною підтримкою органічної сфери.

Не дивлячись на значні досягнення у розвитку органічного виробництва та експорту органічної продукції, нині, після прийняття 10 липня 2018 р. Верховною Радою Закону України № 5448-д "Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції" [1], наша держава стоїть на порозі офіційного формування органічного сектору. Питання державної та регіональної підтримки знаходиться на стадії зародження, однак, вже мають місце значні успіхи на регіональному рівні.

Поряд із державною підтримкою органічного сільського господарства значна кількість представників регіональних виконавчих органів влади вже давно усвідомлено працюють над підтримкою представників органічного агровиробництва у своїх областях. Проведені заходи підтримки органічних виробників із різних регіонів України за період 2014-2017 рр. оцінюються на загальну суму понад 1 млн грн [4].

Реальну фінансову підтримку на обласному рівні вперше було надано на Хмельниччині, де в Програмі розвитку агропромислового комплексу Хмельницької області на 2007-2011 рр. (розробленій за консультативної підтримки Федерації органічного руху України) передбачалася можливість використання технологій органічного землеробства з перспективою такого ведення господарювання на площі до 200 тис. га. Дещо пізніше, маючи вже певний досвід органічного виробництва та маркетингу органічної продукції, львів'яни теж

підтримали ідею офіційного стимулювання розвитку органічного сектору, прийнявши Комплексну програму підтримки та розвитку агропромислового комплексу Львівської області на 2013-2015 рр., де передбачили, що суб'єктам господарювання, які виробляють органічну сільськогосподарську продукцію, може здійснюватися часткова компенсація витрат з проведення сертифікації відповідності виробника органічної продукції (не більше 10 тис. грн одному суб'єкту господарювання) та надаватися дотація за посівну площу до 100 га під виробництво органічної продукції (не більше ніж 500 грн на 1 га) [8, с. 41-42].

Загалом підтримка органічних виробників, станом на червень 2018 р., тим чи іншим чином здійснюється у 12 областях України (Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Львівська, Одеська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області). Крім цього, ще в трьох областях (Донецька, Запорізька, Рівненська області) в проектних документах на найближчий період також запланована подібна підтримка. У Вінницькій, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Тернопільській, Харківській та Херсонській областях робота щодо визначення можливостей системної підтримки органічних виробників знаходиться на початковій стадії та обговорюється місцевими експертами аграрного сектору [8, с. 42].

Графічно підтримка органічного виробництва в Україні у розрізі регіонів представлена на рисунку 1.

На основі проведеного аналізу, вважаємо за доцільне виділити наступні перспективні напрями регіональної підтримки розвитку вітчизняного органічного сектору в рамках обласних та районних програм підтримки:

- формування механізму субсидій та дотацій для органічних виробників на 3-річний перехідний період;
- часткове або повне відшкодування вартості органічної сертифікації;
- компенсація вартості придбаного посадкового матеріалу та допоміжних дозволених в органічному виробництві матеріалів (добрив тощо);
- додаткове фінансування суб'єктів господарювання, які знаходяться у перехідному періоді на одиницю площі; На основі проведеного аналізу, вважаємо за доцільне виділити наступні перспективні напрями регіональної підтримки

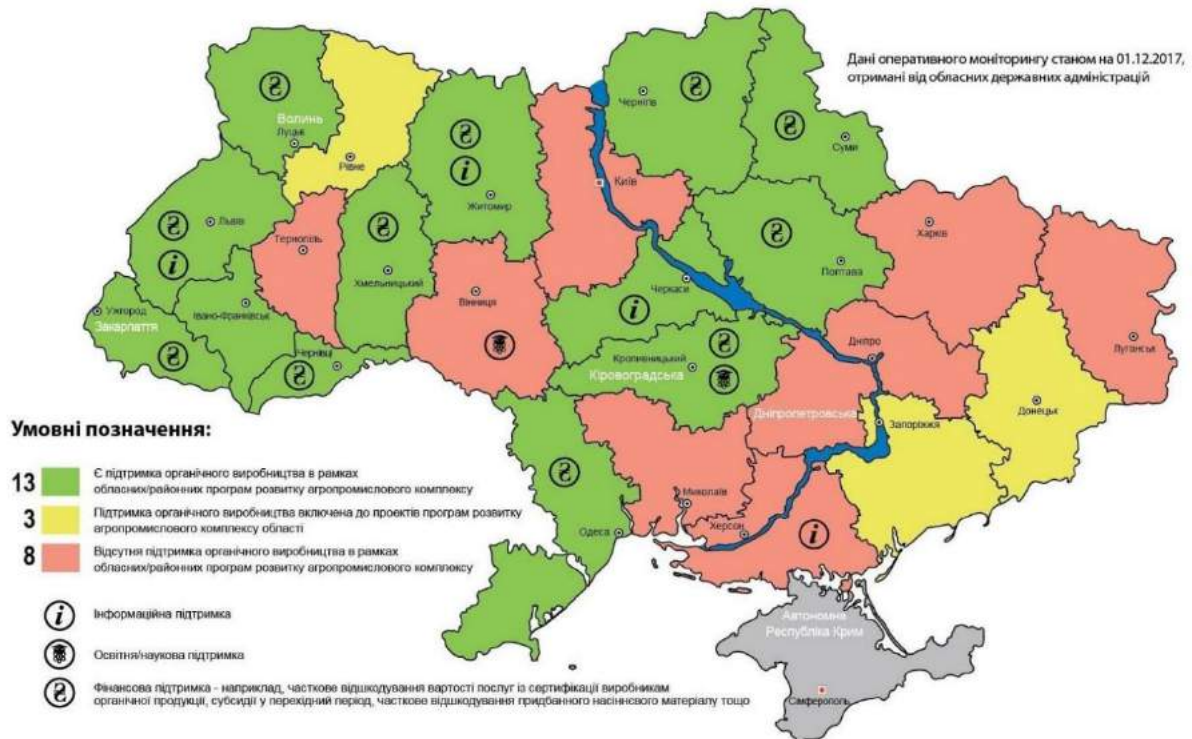

Рис. 1. Регіональна підтримка розвитку органічного виробництва в Україні

Джерело: [7]

розвитку вітчизняного органічного сектору в рамках обласних та районних програм підтримки:

- формування механізму субсидій та дотацій для органічних виробників на 3-річний перехідний період;
- часткове або повне відшкодування вартості органічної сертифікації;
- компенсація вартості придбаного посадкового матеріалу та допоміжних дозволених в органічному виробництві матеріалів (добрив тощо);
- додаткове фінансування суб'єктів господарювання, які знаходяться у перехідному періоді на одиницю площі;
- заохочення споживання органічної продукції у державних та громадських закладах харчування та компенсація вартості постачальникам органічної продукції для них.

Зазначимо, що від того наскільки комплексно вдасться підійти до важливого питання політичної, організаційної та фінансової підтримки органічного сектору нашої держави, залежать не лише темпи його розвитку, але й розвитку всієї сільськогосподарської сфери. Адже вітчизняна конвенційна аграрна продукція все менше цікавить покупців на перспективних міжнародних ринках. Зокрема, європейська спільнота, в першу чергу, зацікавлена в органічній продукції та сировині, оскільки впевнено обрала напрям сталого розвитку

суспільства та економіки. Тому, як свідчить провідний міжнародний досвід, поряд із державною підтримкою, підтримка на рівні областей та районів набуває все більшого, а іноді й ключового, значення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, проведене дослідження дає можливість зробити висновок, що розвиток світової органічної сфери у великій мірі спирався на підтримку органів влади на різних рівнях. Перехід на органічне сільське господарство вимагає у більшості господарюючих суб'єктів додаткових фінансових витрат, тому уряди розвинених країн поступово сформували свої механізми державної та регіональної підтримки, які у великій мірі допомогли пришвидшити процес залучення фермерів та їх земельних угідь в органічне сільське господарство. Кожна країна обрала свій шлях і регіональні форми та заходи підтримки органічного виробництва відіграли важливу, а іноді і визначальну роль у становленні їх органічного сектору.

Україна має чудовий шанс скористатися міжнародним досвідом та практикою підтримки органіку не лише на національному, але й на обласному та районному рівнях, оскільки, вітчизняний досвід свідчить, що на рівні регіонів є більш чітке уявлення про соціально-економічні та екологічні потреби та виклики. У нашій країні

вже започатковано таку практику, і саме від її поширення у значній мірі залежить наскільки швидко Україна зможе перетворити свій потужний аграрний потенціал у сталі сільськогосподарські практики та стати потужним гравцем на перспективному світовому органічному ринку.

Перспективи подальших досліджень полягають у формуванні конкретних механізмів реалізації регіональної політики щодо підтримки органічного агровиробництва на обласному та районному рівнях з максимальним урахуванням потреб потенційних та діючих органічних господарств, місцевих громад і суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верховна Рада України прийняла Органічний Закон // Журнал ORGANIC.UA. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://organic.ua/uk/component/content/article/12-ukrnews/4105-verkhovna-rada-ukrainy-pryinala-organichnyi-zakon>
2. Мартинюк М. П. Державне регулювання органічного виробництва: стан та перспективи розвитку / М. П. Мартинюк // Матеріали доповідей учасників V Міжнародної науково-практичної конференції "Органічне виробництво і продовольча безпека". – Житомир : ЖНАЕУ, 2017. – С. 5–10.
3. Маслак О. М. Міжнародний досвід державної підтримки виробництва органічної продукції / О. М. Маслак // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. – 2014. – Вип. 8. – С. 72–76.
4. Милованов Є. В. Найкращі світові практики державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва та перспективи для України // Механізм регулювання економіки, № 2 (80), 2018 - С. 14-33.
5. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства. Досвід інших країн / Іржі Урбан, Беате Хубер, Кароліна Дмитрова [та ін.]. – Київ : Дослід. ін-т орган. землеробства (FiBL, Швейцарія), Біоінститут (Чеська Республіка), 2013. – 122 с.
6. Офіційний сайт Департаменту сільського господарства США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.usda.gov/topics/organic>
7. Проект "Розвиток органічного ринку в Україні" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukraine.fibl.org/index.php?id=ua-publications&L=4>
8. Регіональна підтримка органічного виробництва в Україні [Є. Милованов, М. Мартинюк, О. Ковальова, О. Ходаківська та ін.]; за ред. к.е.н. Є. Милованова. – К. : Органік Принт, 2018. – 56 с.
9. Chettri B. Organic farming in Sikkim: implication for livelihood diversification and community development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://14.139.206.50:8080/jspui/bitstream/1/3153/1/Binod%20Chettri.pdf>
10. California State Organic Program [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ams.usda.gov/services/enforcement/organic/state-compliance-ca>
11. India: 5,000 farmers in a organic farming project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://organic-market.info/news-in-brief-and-reports-article/india-5000-farmers-in-a-organic-farming-project.html>
12. More Than 100 California Organic Producers Urge Senators Feinstein & Harris to Support Organic in Farm Bill / California Certified Organic Farmers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ccof.org/press/more-100-california-organic-producers-urge-senators-feinstein-harris-support-organic-farm-bill>
13. Nieberg H. and Kuhnert H. Support Policy for Organic Farming in Germany / H. Nieberg and H. Kuhnert // Landbauforschung Völkenrode 1. – 2007 (57). – p. 95-106
14. Organic Management & Conversion – Wales [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.soilassociation.org/farmers-growers/market-information/financial-information/organic-management-conversion-wales/>
15. Rising Demand for Organic Cereals / Soil Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.soilassociation.org/media/15497/rising-demand-for-organic-cereals.pdf>
16. Sustainability and organic farming/ Federal Ministry of Food and Agriculture [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bmel.de/EN/Agriculture/SustainableLandUse/_Texte/OrganicFarmingInGermany.html;jsessionid=509F26EE0386BADFB688B264D254CD3C.1_cid367#doc381512bodyText9
17. Swiss fact: more than 60% of one Swiss canton is farmed organically [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lenews.ch/2018/04/01/swiss-fact-more-than-60-of-one-swiss-canton-is-farmed-organically/>
18. The State of Organics: Federal-Provincial-Territorial Performance Report 2017 / Canada Organic Trade Association 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ota.com/sites/default/files/StateofOrganics_2017-FINAL2.pdf
19. Why India's First 100% Organic State Matters for the Future of Organic Food [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://foodrevolution.org/blog/organic-food-sikkim/>
20. Willer H., Lernoud J. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging trends. FiBL&IFOAM – Organic International. Germany : Medienhaus Plump. – 2018. – 348 p.

REFERENCES

1. Verkhovna Rada Ukrainy pryynala Orhanichnyy Zakon [The Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Organic Law]. (n.d.). organic.ua. Retrieved from: <http://organic.ua/uk/component/content/article/12-ukrnews/4105-verkhovna-rada-ukrainy-pryynala-organichniy-zakon> [in Ukrainian].
2. Martynyuk, M. P. (2017). Derzhavne rehulyuvannya orhanichnoho vyrobnytstva: stan ta perspektyvy rozvytku [State regulation of organic production: the state and prospects of development]. Proceedings from: Materialy dopovidey uchasykiv V Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi "Orhanichne vyrobnytstvo i prodovol'cha bezpeka" – Materials of reports of participants of the V International scientific and practical conference "Organic production and food safety". (pp. 5–10). Zhytomyr: ZHNAEU [in Ukrainian].
3. Maslak, O. M. (2014). Mizhnarodnyy dosvid derzhavnoyi pidtrymky vyrobnytstva orhanichnoyi produktsiyi [International experience of state support for the production of organic products]. Visnyk Sums'koho natsional'noho aharnoho universytetu. Seriya: Ekonomika i menezhment – Bulletin of the Sumy National Agrarian University. Series: Economics and Management, 8, 72-76 [in Ukrainian].
4. Mylovanov, Ye. V. (2018). Naykrashchi svitovi praktyky derzhavnoyi pidtrymky orhanichnoho sil's'kohospodars'koho vyrobnytstva ta perspektyvy dlya Ukrainy [Best international practice of state support for organic farming and prospects for Ukraine]. Mekhanizm rehulyuvannya ekonomiky – The mechanism of economy regulation, 2 (80), 14-33 [in Ukrainian].
5. Urban, I., & Khuber, B., & Dmytrova, K. (2013). Mozhlyvosti derzhavnoyi pidtrymky dlya rozvytku orhanichnoho sil's'koho hospodarstva. Dosvid inshykh krayin [Possibilities of state support for the development of organic agriculture. The experience of other countries]. Kyiv: Doslid. in-t orhan. zemlerobstva (FiBL, Shveytsariya), Bioinstytut (Ches'ka Respublika) [in Ukrainian].
6. Ofitsiynnyy sayt Departamentu sil's'koho hospodarstva SSA. [Official site of the Department of Agriculture of the USA]. www.usda.gov. Retrieved from: <https://www.usda.gov/topics/organic> [in English].
7. Proekt "Rozvytok orhanichnoho rynku v Ukraini" [Project "Development of the organic market in Ukraine"]. www.ukraine.fibl.org. Retrieved from: <http://www.ukraine.fibl.org/index.php?id=ua-publications&L=4> [in Ukrainian].
8. Mylovanov, Ye. (Eds.) (2018). Rehional'na pidtrymka orhanichnoho vyrobnytstva v Ukraini [Regional support for organic production in Ukraine]. K. : Orhanik Print [in Ukrainian].
9. Chettri, B. (n.d.). Organic farming in Sikkim: implication for livelihood diversification and community development. Retrieved from: <http://14.139.206.50:8080/jspui/bitstream/1/3153/1/Binod%20Chettri.pdf> [in English].
10. California State Organic Program (n.d.). Retrieved from: <https://www.ams.usda.gov/services/enforcement/organic/state-compliance-ca> [in English].
11. India: 5,000 farmers in a organic farming project (n.d.). Retrieved from: <http://organic-market.info/news-in-brief-and-reports-article/india-5000-farmers-in-a-organic-farming-project.html> [in English].
12. More Than 100 California Organic Producers Urge Senators Feinstein & Harris to Support Organic in Farm Bill (n.d.). California Certified Organic Farmers Retrieved from: <https://ccof.org/press/more-100-california-organic-producers-urge-senators-feinstein-harris-support-organic-farm-bill> [in English].
13. Nieberg, H. & Kuhnert, H. (2007). Support Policy for Organic Farming in Germany. Landbauforschung Völkenrode 1, 57, 95-106 [in English].
14. Organic Management & Conversion – Wales (n.d.). Retrieved from: <https://www.soilassociation.org/farmers-growers/market-information/financial-information/organic-management-conversion-wales/> [in English].
15. Rising Demand for Organic Cereals (n.d.). Soil Association. Retrieved from: <https://www.soilassociation.org/media/15497/rising-demand-for-organic-cereals.pdf> [in English].
16. Sustainability and organic farming (n.d.). Federal Ministry of Food and Agriculture. Retrieved from: https://www.bmel.de/EN/Agriculture/SustainableLandUse/_Texte/OrganicFarmingInGermany.html;jsessionid=509F26EE0386BADFB688B264D254CD3C.1_cid367#doc381512bodyText9 [in English].
17. Swiss fact: more than 60% of one Swiss canton is farmed organically (n.d.). Retrieved from: <https://lenews.ch/2018/04/01/swiss-fact-more-than-60-of-one-swiss-canton-is-farmed-organically/> [in English].
18. The State of Organics: Federal-Provincial-Territorial Performance Report (2017). Canada Organic Trade Association. Retrieved from: https://www.ota.com/sites/default/files/StateofOrganics_2017-FINAL2.pdf [in English].
19. Why India's First 100% Organic State Matters for the Future of Organic Food (n.d.). Retrieved from: <https://foodrevolution.org/blog/organic-food-sikkim/> [in English].
20. Willer, H. & Lernoud, J. (2018). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging trends. FiBL&IFOAM – Organic International. Germany : Medienhaus Plump [in English].

Одержано 27.08.2018 р.